

*Емірамзаєва А. С.,
асистент кафедри тюркології
Інституту філології*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФОРМУВАННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ МІСЦЕ В КЛАСИФІКАЦІЇ ТЮРКСЬКИХ МОВ

Анотація. Стаття присвячена питанню формування кримськотатарської літературної мови. Велику увагу приділяємо діалектам, на базі яких сформувалася кримськотатарська мова. Визначено місце кримськотатарської мови серед інших тюркських мов; проаналізовано лексичні заповнення арабо-перського та іншого походження.

Ключові слова: аглютинативна мова, літературна мова, діалект, кипчацька та огузька групи.

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає в тому, що кримськотатарська мова перебуває в складному (з точки зору її розвитку) стані та потребує глибокого дослідження. Літературна мова протягом століть проходила періоди свого лексичного збагачення та занепаду, що зумовлює неоднорідність фонетичного, лексичного й інших мовних рівнів.

Метою статті є необхідність надати загальні відомості про кримськотатарську мову, періодизацію її розвитку та становлення діалектів; розкрити її зв'язок з іншими східними мовами через діалекти.

Об'єктом дослідження є класифікації тюркських мов і діалекти кримськотатарської мови, за рахунок яких розвивалася та збагачувалася сучасна мова, а матеріалом – тексти газетно-публіцистичного та художнього стилів.

Виклад основного матеріалу. *Історія кримськотатарської мови.* Кримськотатарська мова (Къырымтатар тили) – це рідна мова кримськотатарського народу, батьківщиною якого є Крим [10, с. 8].

Кримськотатарська мова належить до алтайської сім'ї тюркських мов. Разом із татарською, башкирською, казахською та киргизською входить до кипчацької підгрупи.

Класифікацію кримськотатарської мови досліджували такі вчені, як М. Баскаков, В. Радлов, О. Самойлович та інші.

За класифікацією О. Самойловича виділяють такі підгрупи тюркської мовної групи:

- 1) болгарська (*булгарська, чуваська*);
- 2) уйгурська (*давньоуйгурська, якутська*);
- 3) кипчацька (*татарська, кримськотатарська, башкирська, казахська, киргизська*);
- 4) чагатайська (*сучасна уйгурська, узбецька*);
- 5) кипчацько-туркменська (*західні діалекти узбецької мови*);
- 6) огузька (*турецька, азербайджанська, гагаузька, туркменська*) [8, с. 9].

У класифікації І. Бегінця кипчакізований (північний) діалект кримськотатарської мови було віднесено до західно-тюркської (кипчацької), а огузований (південний) – до південної (огузької) групи.

К. Менгес увів кримськотатарську мову разом із караїмською, карачаєво-балкарською й кумикською до чорноморсько-каспійської підгрупи північно-західної (кипчацької) групи тюркських мов.

О. Баскаков запропонував нову схему класифікації тюркських мов. Він зазначає, що за основними діалектами кримськотатарська мова належить до кипчацько-половецької підгрупи кипчацьких мов [6, с. 17].

За класифікацією К. Мусаєва кримськотатарська мова належить до західнокипчацької групи разом із карачаєво-балкарською, кумикською й караїмською мовами.

Належність кримськотатарської мови до різних груп пояснюється двома причинами:

1) через принципи, на яких будувалася та чи інша класифікація тюркських мов;

2) унаслідок наявності в кримськотатарській мові двох діалектів – кипчакізованого й огузованого, які в різні періоди історичного розвитку були покладені в основу літературної мови.

На сучасному етапі алтайська класифікація є суперечливою щодо кримськотатарської мови через те, що кримськотатарська мова підходить як до огузької, так і до кипчацької підгрупи [6, с. 17]. На думку турецьких учених, кримськотатарська мова все ж таки належить до кипчацької. Про це говорять такі професори, як Талят Текін та Алі Акар.

У класифікації Алі Акара кримськотатарська мова перебуває в другій групі з шести північних мов (кипчацька група) [18, с. 176–177].

У класифікації Талята Текіна кримськотатарська мова знаходиться в кипчацькій групі разом із татарською, башкирською, казахською, ногайською тощо [19, с. 168–169].

Кримськотатарська мова поширена в окремих областях Узбекистану, України, Азербайджану, Румунії й Туреччини. Кількість мовців кримськотатарської мови становить близько 700 тисяч осіб. Серед мов України кримськотатарська посідає четверте місце за чисельністю носіїв після української, російської та румунсько-молдавської. Найвищий відсоток носіїв мови в сільських районах Криму: Карасувбазарі (28,9%), Іслям-тереці (24,0%), Ічкі (21,2%), Джанкойському (20,4%), Бахчисарайському (20,1%). Окрім Криму, мова поширена на півдні Херсонської області [14].

Як і всі тюркські мови, кримськотатарська є аглютинативною мовою, тобто такою, де слова й словоформи утворюються шляхом приєднання афіксів до основи.

Наприклад, слово *ИШ-ЧИ-ЛЕР-ИМИЗ-ГЕ: «иш»* – основа (*негиз*) + *«чи»* – словотворчий афікс (*сєз япыджы ялгьама*) + *«лер»* – афікс множини (*чокьлукь ялгьамасы*) + *«имиз»* – афікс присвійності (*мулькиет ялгьамасы*) + *«ге»* – афікс давально-спрямовуючого відмінка (*догьрултув келиши*) [6, с. 164].

Формування та розвиток кримськотатарської літературної мови. *Літературна мова* – це унормована мова спілкування в суспільстві, зафіксована в писемній і усній практиці. Власне літературна мова – одна з форм національної мови, яка існує поряд з іншими її формами: діалектами, просторіччям,

мовою фольклору. Вона має наддіалектний характер, усталені літературні, граматичні, лексичні норми, а також вимову. В основі кримськотатарської мови, як і будь-якої іншої мови, лежать діалекти [15].

Кримськотатарська мова має три діалекти:

1) *північний, або степовий (чель шивеси) діалект* кримців-степовиків належить до кипчацько-половецької підгрупи тюркських мов;

2) *середній (орта ёлакь шивеси) діалект* становить ядро сучасної кримськотатарської мови. Це найпоширеніший діалект, яким розмовляли мешканці гірської та північно-передгірної частини Криму до депортації 1944 року. Він проміжний між двома підгрупами тюркських мов і має як огузькі, так і кипчацькі риси;

3) *південний, або узбережний (ялыбойлу шивеси)*. Це діалект колишніх мешканців південного узбережжя Криму, який належить до огузької підгрупи і є дуже близьким до турецької (османської) мови. Цей діалект містить велику кількість грецьких та італійських запозичень, оскільки більшість кримських татар південного узбережжя є нащадками тюркізованих та ісламізованих греків і генуезців [16].

На основі цих діалектів розвивалася й продовжує розвиватися літературна кримськотатарська мова. Це простежується у творах відомих поетів та письменників.

1. У віршах Бекіра Чобана-заде «Догъдым бир эвде» та Ешрефа Шемі-заде «Чельде яз акъшамы» можна побачити слова з північного (степового) діалекту: *кoп* (чoкъ) – багато, *къараса* (бакъса) – подивись, *севемен* (севем) – люблю [2, с. 64–100].

2. У розповідях Таіра Халілова «Юкъусыз геджелер» та Джемдета Аметова «Сербест динглейиджи» можна побачити слова з узбережного діалекту: *буламайлар* (тапамайлар) – не можуть знайти, *вар* (бар) – є, *горьсе* (корьсе) – якщо побачить, [2, с. 124], *отуртмамыш* (отуртмагъан) – той, який не запропонував або не дав сісти, *сэйледим* (айтым) – сказала, *деде* (къартбаба) – дідусь, *гoк* (кoк) – небо, *дирек* (терек) – дерево [11, с. 61].

3. Літературну мову можемо побачити в віршах Якуба Шакіра-Алі «Ветан» [2, с. 59], Шаміля Алядіна «Тань бульбули» [17], «Ана» [2, с. 111].

Історично кримськотатарську літературну мову розділяють на три історичні етапи.

1. Період давньої мови (*ески къырымтатар тили*): XIII – XV ст. Кримськотатарська мова цього періоду збереглася в усній народній творчості (казки (*масаллар*), легенди (*эфсанелер*), загадки (*тапмаджалар*), приказки (*тезайтымлар*), кримськотатарський епос (*дестанлар*), оповідання (*икъяелер*) тощо) [13; 14].

Давня літературна мова збереглася в словнику кипчацьких мов «Кодекс Куманікус» який був створений в 1245–1295 рр. у місті Старий Крим (Ески Къырым), та у творах Махмуда Киримли «Юсуф та Зулейха», а також Усеїна Кефевія, Менлі Гирей хана [5; 6].

2. Період середньої мови (*орта къырымтатар тили*): XV – перша чверть XX ст. (османська) [13; 14].

У період середньовіччя через політичне й культурне зближення Кримського ханства із сусідньою Османською імперією мовно-державна діяльність ханства зазнавала впливу османської мови, тому «середньокримськотатарська мова» протягом століть використовувалася й у сфері культури, літератури, науки й мистецтва, наблизившись до османської, де було багато арабо-перських запозичень (з XVI ст. до 1783 р.) [4; 13]. Це, наприклад, простежується у творах Ашика Умера.

Період занепаду (*къаранлыкъ асыры*) – з 1783 р. до 1883 р.

Роки відновлення (*уянув деври*) – 1883–1920 рр. У цей час починає видаватися газета «Терджиман» під керівництвом видатного діяча Ісмаїла-бея Гаспринського [4, с. 106].

3. Період нової мови (*янъы къырымтатар тили*), або сучасна кримськотатарська мова (*земаневий къырымтатар эдебий тили*) – з першої чверті XX ст. (1929 р.) і донині [7; 14].

Сучасна кримськотатарська мова сформувалася на основі середнього діалекту та запозичень з української та російської мов. Сучасна історія кримськотатарської мови розпочалася наприкінці XIX ст. з діяльності видатного просвітителя Ісмаїла-бея Гаспринського. Він сприяв відродженню кримськотатарської культури. Після виходу газети «Терджиман» почала активно розвиватися нова літературна мова. У цей період кримськотатарська мова, на відміну від сучасної, базувалася на огузькому (південноузбережному) діалекті. Проте в 1928 р. в Криму, в місті Сімферополі, було проведено три лінгвістичні конференції (в одній із них брав активну участь Бекір Чобан-заде), де було прийнято рішення про створення нової літературної мови на основі середнього діалекту, оскільки саме цей діалект має найбільшу кількість носіїв і є однаково зрозумілим для носіїв двох інших діалектів. Саме з цієї другої літературної мови почався розвиток сучасної кримськотатарської мови, шлях якого було прокладено в 1920-х рр. Ця літературна мова використовується в загальних речах і до сьогодні [7; 14]. Така діалектна унікальність робить кримськотатарську мову легкою для спілкування з більшістю представників інших тюркських мов.

До 1928 р. кримськотатарська писемність базувалася на арабській графіці, потім – на основі латиниці, а в 1939 р. переходить на кирилицю [14]. З 2005 р. кримськотатарська мова починає поступово переходити на латинську абетку.

Лексика кримськотатарської мови, основою якої була кипчацька, налічує значну кількість елементів південно-західних мов, завдяки чому в ній утворилося чимало синонімів. Окрім цього, потужним був вплив булгаро-хозарських та давньоогузьких говорів, а пізніше – турецької (*абла, эвлят, вар, гузель, бенземек* тощо) та ногайської мов [12]. Кримськотатарські говори зазнали також впливу багатьох місцевих нетюркських мов: грецької (*юнан алынмалары: пачавра* – клопот, ганчірка; *таван* – стеля, стельовий; *ыргъат* – наймит; *кестане* – каштан, каштановий; *фурун* – піч тощо), монгольської, арабської (*аран алынмалары: ватан* – батьківщина; *китан* – книга; *сабун* – мило; *медениет* – цивілізація, культура; *меджеліс* – парламент, те, що пов'язане з державною документацією), перської (*иран алынмалары: атеш* – вогонь, *чеше* – фонтан, *дост* – друг, *саз* – щипковий народний музичний інструмент, муз. лад; *зурна* – народний духовий музичний інструмент, *эфсане* – легенда (переважно лексика, яка пов'язана з поезією та літературою)), а згодом – впливу слов'янських мов (*славян тиллеринден алынмалары: капик* – копійка, *газет* – газета, *кофта, шофер* – водій, *серниклер* – сірники, *телевизор* – телевізор, *автобус* – автобус, *йогурт* – йогурт, *къапыста* – капуста, *къартон* – картопля) [6; 7] та європейських мов (*авропа тиллерден алынмалары: компьютер, файл, диск, интернет* тощо) [3, с. 110]. Нині деякі слова вживаються тільки в діалектах. Більшість слів є загальнотюркськими (*умум тюрк селери: ана* – мати, *бала* – дитя, *къыз* – дівчина, *къардаш* – родич, *къол* – рука, *козь* – очі, *кель* – підійди, *ал* – візьми, *айт* – кажи, *яхшы* – добре, *догъру* – правильно тощо). Власне кримськотатарська лексика (*къырым тилининъ озь селери: бита* – бабуся, *дуду* – невістка,

кьуданче – сваха, *енгенче* – дружина старшого брата, невістка, *аланче* – сестра батька, тітка [6, с. 90–100].

Висновки. Наше дослідження продемонструвало, що кримськотатарська літературна мова декілька разів змінювала місце в класифікації алтайської сім'ї тюркських мов. Давня кримськотатарська літературна мова наближалася до кипчацької підгрупи, середньокримськотатарська літературна мова наблизилась до огузької підгрупи. Таким чином, у сучасній кримськотатарській мові простежується її наближення до тієї чи іншої підгрупи тюркських мов. Вона лексично збагатилась внаслідок історичних контактів, на думку носіїв мови, посідає проміжну ланку між кипчацькою й огузькою підгрупами алтайської мовної сім'ї. З погляду науковців, кримськотатарська мова належить до кипчацької підгрупи.

Література:

1. Алядин Ш. Ер делиджилер / Ш. Алядин. – Ташкент: Эдебиат ве санъат нешрияти, 1991. – 224 с. – (Эдебий – бедий макъалелер).
2. Велиулаева А. Тувгъан эдебиат : [учебник по литературе на крымскотатарском языке для 6 кл. ср. шк.] / А. Велиулаева, Г. Муртазаева, Л. Алиева. – Симферополь : Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 1998. – 192 с.
3. Ганиева Э. Къырымтатар ильмий терминологиясынынъ инкишаф ёллары / Э. Ганиева // Ыылдыз–2009. – № 3. – С. 107–111.
4. Кемал Къонруат. Къырымтатар язы тильнинъ тарихеси / Кемал Къонруат // Ыылдыз–2003. – № 4. – С. 106–119.
5. Кокиева А. Къырымтатар эдебиатнынъ тарихы. 9-нджи сыныф ичюн / Кокиева А. – Симферополь : Къырымдевелт окув педагогика нешрияти, 2002. – С. 232.
6. Меметов. А. Кримськотатарська мова / А. Меметов. – Симферополь : КРП «Видавництво Кримнавчпеддержвидав», 2013. – 576 с.
7. Меметов А. Земаневий къырымтатар тили / А. Меметов. – Симферополь : Къырымдевелт окув педагогика нешрияти. – 2006. – С. 320.
8. Покровська І. Турецька мова для студентів першого курсу ОКР «Бакалавр». / І. Покровська. – К. : Вид-во «Четверта хвиля», 2013. – 304 с.
9. Усеинов С. Крымскотатарский язык / С. Усеинов. – Симферополь, Издательство «ЧП Ибрагимов Э.Э.», 2008 – 134 с.
10. Усеинов С. Къырымтатарджа – русча – украиндже лугъат / С. Усеинов [тертип этиджи С. Усеинов]. – Акъмесджит : «Тезис» нешрият эви, 2008 – 836 с.
11. Халилов Т. Юкъусыз геджелер (икяе) / Т. Халилов // Ыылдыз – 2001. – № 4 – С. 54–64.
12. Эшреф Шемъи-заде. Къавал (шиирлер) / Э. Шемъи-заде. – «Ташкент» Бедий эдебиат нешрияти. – Ташкент: 1965. – Къырымтатар тилинде. – 135 с.
13. Меметов И. Периодизация истории развития крымскотатарского литературного языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94738/31/Memetov.pdf>.
14. Кримськотатарська мова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
15. Літературна мова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
16. Крымскотатарский язык [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
17. Онлайн-словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://medeniye.org/lugat/>.
18. Ali Akar. Türk dili tarihi / Ali Akar. – Ankara, 2005– 342 с.
19. Talat Tekin. Türk dileri Giriş / Talat Tekin. – Istanbul, 2003. – 200 с.

Эмирамзаева А. С. Формирование крымскотатарского языка и его место в классификации тюркских языков

Аннотация. Статья посвящена вопросу формирования крымскотатарского литературного языка. Большое внимание в статье уделяется диалектам, на базе которых сформировался крымскотатарский язык. Выделено место крымскотатарского языка среди других тюркских языков. Проанализированы арабо-персидские лексические заимствования, а также заимствования другого происхождения.

Ключевые слова: агглютинативный язык, литературный язык, диалект, кыпчакская и огузская группа.

Emiramzaiyeva A. Formation of the Crimean Tatar language and its position in turkish language classification

Summary. The article analyses some issues of the Crimean Tatar language formation. We are mostly concerned on dialects as a base of the Crimean Tatar language. Also it's highlighted the position of the Crimean Tatar language among other Turkish languages. We are also analyzed lexical borrowings with Arabian and farsi origin.

Key words: agglutinative language, literary language, dialect.